

1863—1864 METŲ SUKILIMO LIETUVOJE VEIKĖJŲ PASAULĖŽIŪROS KLAUSIMU

B. GENZELIS

Šis klausimas bene mažiausiai ištirtas mūsų visuomeninės minties istorijoje. Lietuvių kalba iki šiol dar nėra nė vieno kiek platesnio darbo, analizuojančio 1863—1864 m. sukilimo veikėjų pasaulėžiūrą. Tiesa, yra keletas darbų apie atskirus sukilimo veikėjus. Tai kiek platesnis prof. J. Žiugždos darbas „Antanas Mackevičius — Lietuvos valstiečių vadovas prieš carizmą ir dvarininkus“ ir „Demokratinio judėjimo išsivystymas Lietuvoje 1860-ais metais ir rusų revoliucinio demokratinio judėjimo įtaka jam“ bei D. Fainhauzo „Z. Sierakausko visuomeninės-politinės pažiūros ir revoliucinė veikla“, o taip pat keletas straipsnių periodinėje spaudoje. Šiuo klausimu dirbama ir TSRS MA Slavistikos institute. Čia tenka pažymėti A. F. Smirnovo darbus: «Сигизмунд Сераковский», «Кастусь Калиновский» ir «Революционные связи народов России и Польши». Pastarajame veikalė plačiai kalbama apie Lietuvos sukilėlių veiklą, pateikiama daug dokumentinės medžiagos, kurioje tam tikrais aspektais atsispindi sukilėlių pasaulėžiūra. Tačiau jau pats veikalo pavadinimas kalba, kad autoriaus tikslas ne analizuoti sukilėlių pasaulėžiūrą, o tik parodyti internacionalinį to sukilimo pobūdį. Be to, žurnalas „Voprosy filosofii“ yra atspausdinęs minėto mokslininko straipsnį apie Kalinausko pasaulėžiūrą¹.

Nemažai medžiagos šiuo klausimu spausdinama Lenkijoje. Paminėtina 1955 m. išleista Varšuvoje V. Kardovičiaus monografija „Konstanty Kalinowski“, o taip pat kiti veikalai. Ypač daug rašyta buržuazinėje Lenkijoje, tačiau dažnai pernelyg tendencingai, siekiant įrodyti, kad Lietuvoje sukilimas turėjęs grynai lenkišką ir katalikišką pobūdį. Analoginės minties laikėsi ir buržuazinės Lietuvos istorikai A. Šapoka, A. Alekna bei oficialieji carinės Rusijos istorikai V. Ratčas, P. Brencevas, A. Sidorovas ir kiti. Ši pažiūra aiškiai neteisinga, nes bet koks detalesnis susipažinimas su šaltiniais lengvai atmėta jų argumentus.

Sio straipsnio tikslas bent kiek plačiau išnagrinėti 1863 m. sukilimo veikėjų, veikusių Lietuvos teritorijoje, filosofines ir visuomenines pažiūras, parodyti jų pasaulėžiūros formavimosi šaltinius ir jos įtaką sukilimo eigai.

Labai mažai turime pačių sukilimo veikėjų darbų, tačiau jų dauguma yra fragmentinio pobūdžio. Todėl, norint išnagrinėti Z. Sierakausko, K. Kalinausko, A. Mackevičiaus, M. Akelaičio, V. Dembskio ir kitų veikėjų pasaulėžiūrą, tenka naudotis archyvine medžiaga (sukilėlių atsišaukimais, tardymo protokolais ir pan.), memuarine literatūra, kurios ne taip jau ma-

¹ Žr. A. Ф. Смирнов, К. Калиновский — борец и мыслитель, «Вопросы философии», 1951, № 2, стр. 102—114.

ža, ir pačių sukilimo veikėjų kūryba. Kiek daugiau mūsų laikus pasiekė Z. Sierakausko, M. Akelaičio ir V. Dembskio veikalai.

Kaip dabar nustatyta, Sierakausko plunksnai priklauso straipsniai, išspausdinti 1856 m. rugsėjo—gruodžio ir 1857 m. sausio, kovo, balandžio ir gegužės mėnesių žurnale „Sovremenik“, skyriuje «Заграничные известия» („Užsienio žinios“)². Juose jis nagrinėjo tuo metu užsienyje pasirodžiusius filosofijos ir grožinės literatūros veikalus. Taigi tuomet Z. Sierakauskas pasireiškė kaip filosofas ir literatūros kritikas. Be to, 1906 m. dr. Benediktas Dybovskis prie atspausdintų memuarų pridėjo keletą Sierakausko darbų, tame tarpe jo susirašinėjimo su karo ministru Miliutinu medžiagą. Vadinas, medžiagos, reikalingos padaryti išvadsoms apie Sierakausko filosofines pažiūras, turime pakankamai.

Tą pat galima pasakyti apie M. Akelaitį. Mūsų laikus pasiekė: „Trumpi pamokimai ir rodos“, „Senelio pasaka“ ir keletas religinio turinio knygelių, parašytų iki 1863 m. sukilimo lietuvių kalba, ir lenkų kalba „Rzut oka na starożytność narodu litewskiego“, parašyta po sukilimo (1885 m.), o taip pat V. Dembskio knygelės: „Iš ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje“, „Kaip Maskolija persekioja Lietuvą“ ir kitos. Tiesa, jos parašytos po sukilimo, tačiau duoda mums galimybę spręsti, kokia kryptimi po sukilimo vystėsi jo veikėjų pasaulėžiūra.

Prieš nagrinėjant pačią 1863 m. sukilimo veikėjų ideologiją, būtina bent kiek sustoti ties tomis priežastimis, kurios sudarė sąlygas vystytis Lietuvoje revoliucinei ir materialistinei pasaulėžiūrai ir kurios turėjo įtakos tos pasaulėžiūros vystymuisi.

XIX a. Europoje sparčiai augo kapitalistiniai gamybiniai santykiai. Carinė Rusija buvo vienintelė didelė šalis Europoje, kur dar nebuvo panaikinta baudžiava. Rusijos valstietis ir toliau vilko baudžiavos jungą. „Baudžiava, ypač Rusijoje, kur ji laikėsi ilgiausiai ir įgavo šturkščiausias formas, nieku nesiskyrė nuo vergovės“³ — taip apibūdino tuolaikinę padėtį V. Leninas, o carinės Rusijos pakraščiuose prie baudžiavos prisidėjo ir nacionalinė priespauda. Tačiau Rusijoje ir jos pakraščiuose kūrėsi pirmosios kapitalistinės įmonės. Joms buvo reikalinga darbo jėga. Baudžiaviniai santykiai negalėjo užtikrinti laisvai samdomos darbo jėgos. Taigi baudžiaviniai santykiai žemės ūkyje stabdė tolesnį kapitalistinių santykių augimą.

Sena ūkininkavimo žemės ūkyje forma negalėjo užtikrinti žemės ūkio produktų gausumo, o augantieji miestai reikalavo daugiau maisto produktų. Norint pakelti žemės ūkį, reikalinga buvo nors ir paprasčiausia žemės ūkio technika, trąšos, nes su žagre negalima buvo pakelti laukų derlingumo, o aprūpinti žemės ūkį technika ir neorganinėmis trąšomis galėjo tik kapitalistinis ūkis. Žodžiu, carinė Rusija atsidūrė sudėtinguose prieštaravimuose. Tie prieštaravimai buvo žymiai aštresni carinės Rusijos pakraščiuose, kur buvo dvigubas išnaudojimas: carizmo ir vietos feodalų, o besivystantieji kapitalistiniai santykiai reikalavo „laisvos“ rinkos. Lietuvoje ir Baltarusijoje baudžiavinė priespauda buvo ypač sunki. Čia pagal oficialius duomenis baudžiauninkai sudarė 54% visų valstiečių, tuo tarpu Rusijoje — tik 38%⁴. Dėl šių priežasčių Lietuvoje, Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje ir visoje Rusijoje susidarė revoliucinė situacija.

Kapitalistiniai santykiai negalėjo vystytis be mokslo, nes statyti ir valdyti stambias įmones gali tik išsilavinę žmonės, turintieji pakankamai

² Žr. А. Ф. Смирнов, Сигизмунд Сераковский, М., 1959, стр. 37, 124; см. также В. Е. Евгенъев-Максимов, «Современник» при Чернышевском и Добролюбом, Л., 1936, стр. 301; Литературное наследство, М., 1949, № 53/54, стр. 230.

³ V. I. Leninas, Raštai, t. 29, p. 434.

⁴ Žr. «Вопросы истории», 1963, № 1, стр. 90.

žinių. Nors carinė Rusija visai trukdė vadinamose nerusiškose žemėse vystyti mokslui, ji nepajėgė sulaikyti šio istorinio proceso.

Revoliucinės situacijos susidarymas ir mokslo vystymasis, savo ruožtu, reikalavo filosofinių bei sociologinių apibendrinimų ir sudarė pagrindą visuomeninei bei filosofinei minčiai vystytis.

Jau XIX a. pirmojoje pusėje plačią veiklą Lietuvoje išvystė švietėjai D. Poška, S. Stanevičius ir kiti. Jie bandė nešti į liaudį mokslo žinias, manydami, kad tokiu būdu galima pagerinti jos padėtį. Švietėjai paruošė dirvą revoliucinei pasaulėžiūrai atsirasti. Daugelis jų pastebėjo, jog vien švietėjiškos veiklos per maža liaudies būklei pagerinti.

Pradėjo stipriau reikštis ir antibaudžiavinės nuotaikos. D. Poška savo veikale „Mužikas Žemaičių ir Lietuvos“ apdainuoja sunkią valstiečio dalį, gailisi muziko, nes varguose jo niekas negelbsti. Jis pastebi, kad muzikui nėra ko laukti paramos nei iš dievo, nei iš caro, nes:

„Pirms did aukštai, antras did toli gyvena,
Dėl to nedaein verksmai muziko nei vieno,
Dėl to anie nežino mūsų raudojimų
Ir baisioj nelaisvėj sunkių kentėjimų...“⁵

D. Poška tik protestuoja prieš beteisę valstiečio dalį. Tačiau jis nieko nesiūlo, nes pats nematė išeities. Dėl to jam nieko kito neliko, kaip tik užjausti muziką. Kiek tolesnes išvadas savo kūryboje daro A. Strazdelis. Jis ne tik užjaucia valstietį, bet ir tiki, kad toks valstiečio išnaudojimas ne amžinas:

„Nebeilgos jau adynos,
Aš jum tas nešu navynas:
Jau prikalta daug yr plieno,
Nebetoli jau ta diena,
Kai iš jų nebus nei vieno“⁶ —

užbaigia savo dainą „Varnas“ A. Strazdelis.

XIX a. pirmosios pusės visuomeninės minties Lietuvoje analizė leidžia tvirtinti, kad tai jau nebuvo vienišas balsas, šaukiantis tyruose. Tokių balsų kaskart atsirasdavo vis daugiau ir daugiau. Atskiri bajorijos atstovai, ypač išeiviai iš smulkiosios bajorijos — inteligentai, ir valstiečiai pradeda jausti, kad su baudžiava reikia kovoti, kad negali būti ir kalbos apie išsivadavimą iš nacionalinės priespaudos, neišsivadavus iš baudžiavos. Tokias išvadas padarė Lietuvos revoliuciniai demokratai — 1863 m. sukilimo vadovai.

Vadinasi, visuomeninės minties vystymasis Lietuvoje vyko progreso kryptimi: jeigu D. Poška tik užjautė valstietį ir jo gailėjosi, o A. Strazdelis nujautė galimą išsivadavimą, tai K. Kalinauskas drąsiai kvietė valstiečius į kovą dėl savo laisvės, o liaudies dainius J. Anusavičius 1863 m. sukilimo išvakarėse šaukė:

„Imkim visi tuoj į nagus
kirvius, dalgius ir noragus“!⁷

Tokiu būdu iš pradžių buvusi švietėjiška pažiūra galop privedė prie ginkluotos kovos supratimo.

Didelę teigiamą įtaką revoliucinės ideologijos vystymuisi padarė ir lenkų revoliucionieriaus S. Konarskio veikla Lietuvoje. Po 1831 m. sukilimo jis sukūrė platų pagrindinių revoliucinių organizacijų tinklą. S. Ko-

⁵ D. Poška, *Mužikas Žemaičių ir Lietuvos*, Kaunas, 1956, p. 9.

⁶ A. Strazdas, *Dainos*, Kaunas, 1956, p. 16.

⁷ *Lietuvių literatūros istorija*, t. 2, Vilnius, 1958, p. 31.

narskis buvo ne tik revoliucionierius profesionalas, bet ir mąstytojas. Jo pažiūros plačiai pasklido Lietuvoje, ypač besimokančio jaunimo tarpe.

Konarskis skelbė visuotinę žmonių lygybę, įrodinėjo būtinumą likviduoti visuomeninę santvarką, „leidžiančią žmogui eksploatuoti žmogų“⁸. „Likviduosime mes visus vardus, titulus, privilegijas“⁹,— sakė jis. Konarskis nurodinėjo, kad būsimoji revoliucija negali remtis didikais, ji turi remtis paprasta liaudimi ir pirmoje eilėje valstiečiais, nes jie sudaro pagrindinę liaudies jėgą. Svarbiausias dalykas, Konarskio nuomone, įtikinti valstiečius, kad jie pasitikėtų savo jėgomis¹⁰. Pats Konarskis vedė aiškinamąjį darbą ne tik inteligentijos, bet ir valstiečių tarpe¹¹.

Lenkų revoliucionierius buvo įsitikinęs, kad visos pasaulio tautos turi sukilti prieš savo paverėjus. Jis nuoširdžiai tikėjo būsima pergale. „Visos tautos ruošiasi didžiajam išsilaisvinimo reikalui“¹²,— rašė Konarskis. Jis propagavo lygybę ir brolybę tarp tautų. Konarskio nuomone, kova prieš carizmą nereikia kovos prieš rusų tautą; norint išsivaduoti iš carizmo jungo, visos tautos turi veikti išvien¹³. Aišku, šios Konarskio idėjos negalėjo likti be atgarsio Lietuvoje. Jų įtakoje formavosi 1863 metų sukilimo būsinių vadovų pasaulėžiūra.

S. Konarskio idėjų įtakoje broliai Dalevskiai 1845—1846 m. įsteigė „Lietuvos jaunimo sąjungą“. Šiai organizacijai priklausė K. Kalinausko brolis V. Kalinauskas, Sierakauskas, E. Jundzilas ir kiti būsimoji 1863 m. sukilimo vadovai¹⁴.

1863 m. sukilėlių vadovų ideologija formavosi taip pat ir Rusijos revoliucinių demokratų bei Vakarų Europos mąstytojų įtakoje. Iš dalies per Rusiją į Lietuvą patekdavo ir Vakarų Europos mąstytojų idėjos. Iš Vokietijos filosofų Lietuvos 1863 m. sukilimo ideologams geriausiai buvo žinomas Hegelis, o iš prancūzų Sierakauskas labiausiai vertino Mišlę, Monteskję, Ruso, Volterą. Be rusų revoliucinių demokratų, Sierakauskas didžiai vertino ir Granovskį. „Pas mus buvo vienas žmogus, kurį galima būtų sulyginti su Mišle,— rašė Sierakauskas.— Tai Granovskis... Tarp jų daug bendro: abu jie buvo jaunosios kartos auklėtojai“¹⁵. Prie „jaunosios kartos“ Sierakauskas priskyrė save ir kitus revoliucionierius.

Uždarius Vilniaus universitetą, Lietuvos jaunimas galėjo įsigyti mokslą tik Peterburgo, Maskvos, Kijevo, Kazanės ir kituose Rusijos universitetuose. Juose veikė įvairūs revoliuciniai rateliai. Studentų pasaulėžiūros formavimuisi didžiulės įtakos turėjo tokie šviesūs protai, kaip V. Belinskis, A. Gercenas, N. Černyševskis, N. Dobroliubovas. Jie formavo Rusijoje demokratines idėjas. Besimokydamas Rusijos aukštosiose mokyklose, Lietuvos jaunimas negalėjo likti nuošalyje nuo šio judėjimo. Jis aktyviai dalyvavo Rusijos jaunimo slaptuose būreliuose, iš kitos pusės, pažangūs Rusijos žmonės gyvai domėjosi įvykiais Lietuvoje ir Lenkijoje.

„Lietuvos jaunimo sąjungos“ Maskvos ir Peterburgo skyriai palaikė glaudžius ryšius su petraševskininkais, ypač su jų revoliuciniu sparnu (Mombeliu, Chanykovu, Filipovu, Pleščevu), dalyvaudavo net jų susirin-

⁸ Centrinis valstybinis istorinis archyvas Maskvoje (toliau žymimas CVIAM), f. 109, sk. 1, 1861, b. 322, l. 36.

⁹ LTSR Centrinis valstybinis istorinis archyvas (toliau žymimas CVIA), f. 439 ap. 2, b. 2, l. 17.

¹⁰ Ten pat, l. 53, 79 ir 189.

¹¹ CVIA, f. 439, ap. 391, l. 48—49.

¹² CVIA, f. 378, 1848, ap. 101, b. 2, l. 216.

¹³ Žr. A. Ф. Смирнов, Революционные связи народов России и Польши, М., 1962, стр. 102.

¹⁴ Žr. ten pat, p. 118-142.

¹⁵ «Современник», т. 62, апрель 1957 г., раздел «Заграничные известия» (toliau žymimas — З. И.), стр. 323.

kimuose¹⁶. Juos artino pažiūrų vieningumas. Carinei ochrankai 1849 m. sutriuškinus „Lietuvos jaunimo sąjungą“ (įkurtą 1845—1846 m.), universitetuose ir toliau veikė įvairūs lietuvių ir lenkų studentų rateliai, kuriuose, kaip rašė savo pranešime Vilniaus tardymo komisijos pirmininkas generolas Veselitskis, buvo skaitoma cenzūros uždrausta spauda: „Kolo- kol“, litografiniu būdu spausdinti revoliucinio turinio eilėraščiai, Rusijos revoliucinės organizacijos «Земля и воля» („Žemė ir laisvė“) atsišauki- mai ir t. t. Šie rateliai palaikė ryšius su įvairiais Lenkijoje ir Lietuvoje veikusiais slaptais rateliais¹⁷. Iš to galima spręsti, kad Lietuvos ir Len- kijos revoliucionierių organizacijos dirbo glaudžioje sąveikoje, tas orga- nizacijas stipriai veikė „Žemės ir laisvės“ ideologija. Buvo aišku, kad kovoti prieš carizmą reikia drauge su pažangiais Rusijos žmonėmis. Vien- nas iš Peterburgo Lietuvos revoliucionierių organizacijos vadovų, žinomo Lietuvos mokslininko J. Jundzilo sūnus E. Jundzilas 1863 m. sukilimo išvakarėse rašė: „Dabartiniu metu mums nėra kitos išeities, kaip veikti drauge su rusais: padėdami jiems — mes padedame sau“¹⁸, o lenkų re- voliucionierius J. Dombrovskis Varšuvos lenkų Centriniam komitete pa- reiškė: „Rusai taip pat nori būti laisvais, išsilaisvinti iš nepakenčiamo carizmo jungo. Ir su jais mums drauge reikia veikti“¹⁹. Panašiai gal- vojo ir rusų revoliuciniai demokratai A. Gercenas, N. Cernyševskis, M. Ba- kuninas ir kiti. A. Gercenas sukilimo išvakarėse rašė, kad rūsų kariai, per- ėję į lenkų ir lietuvių sukilėlių gretas, tuo pačiu kausis prieš savo liaudies priešą — carizmą²⁰.

Deja, tokios nuomonės nebuvo lenkų „baltieji“, užgrobę vadovavimą sukilimui: jie ir anksčiau pasisakydavo prieš sąjungą su Rusijos revoliu- cionieriais. Lenkų revoliucionieriai, norėdami užmegzti ryšius su rusų revoliuciniais demokratais, užmegzdavo juos per lietuvių revoliucionierių organizacijas²¹. Tai rodo, kad Lietuvos revoliucionieriai palaikė glaudes- nius ryšius su rusų revoliucionieriais, negu lenkai.

Rusų revoliuciniai demokratai rėmė Lietuvos revoliucionierius jų ginče su lenkais Lietuvos valstybingumo klausimu. Pavyzdžiui, A. Gercenas laikraštje „Kolokol“ reiškė nerimą dėl lenkų pretenzijų Lietuvai, įrodinėdamas, jog tai, kad vienos šalies revoliucionieriai reiškia pretenzijas kitos šalies teritorijai, ne stiprina, o, atvirkščiai, silpnina revoliucijos jėgas²². Kitame straipsnyje jis pabrėžė, kad tradiciniai broliški santykiai tarp lietuvių ir lenkų tautų „nereiškia, kad Lietuva priklauso Lenkijai“²³, o sukilime turi dalyvauti visos tautos. Panašiai galvojo N. Ogariovas ir M. Bakuninas.

Todėl neatsitiktinai Lietuvos revoliucionieriai stengėsi užmegzti tie- sioginius ryšius su „Kolovalu“. Su juo palaikė ryšius K. Kalinauskas, Sierakauskas ir kiti. Apie idėjinį Sierakausko artumą su A. Gercenu by- loja šie pastarojo prisiminimai: „Mes susipažinome 1860 m. ... Jis kartais atvykdavo pas mane vidurnakty, žadindavo mane, jeigu aš miegodavau, sėsdavo šalia lovos ir skaitydavo užrašus...“²⁴ Tai akivaizdžiai rodo, kad Sierakauskas pripažino A. Gerceno autoritetą ir laikė būtinu reikalu

¹⁶ Зг. А. Ф. Смирнов, Революционные связи..., стр. 130; зг. taip pat А. Ф. Смир- нов, Сигизмунд Сераковский, стр. 32.

¹⁷ CVIA, f. 378, PS, 1863, b. 1785, l. 4.

¹⁸ CVIAM, f. 109, sk. 1, 1862, b. 106, l. 184.

¹⁹ Ю. Ковальский, Русская революционная демократия и январское восстание 1863 года в Польше, М., 1953, стр. 144.

²⁰ Зг. «Колокол», 1.XII.1862 г.

²¹ Зг. А. Ф. Смирнов, Революционные связи..., стр. 221.

²² Зг. «Колокол», 15. II. 1862 г.

²³ «Колокол», 10. VII. 1862 г.

²⁴ «Колокол», 1. VIII. 1863 г.

supažindinti jį su savo mintimis ir išgirsti jo nuomonę. Sierakauskui didžiulės įtakos taip pat turėjo Belinskis, N. Černyševskis, N. Pisarevas, ypač jų estetišės pažiūros. Žemės vystymosi klausimu Sierakausko pažiūroms stipri buvo Hegelio filosofijos įtaka. Su N. Černyševskiu palaikė ryšius E. Jundzilas, L. Narbutas, K. Kalinauskas ir kiti 1863 m. sukilimo vadovai. Yra netiesioginių žinių, kad su Rusijos revoliucinių demokratų darbais buvo susipažinęs ir A. Mackevičius²⁵.

Tačiau 1863 m. sukilimo ideologų pasaulėžiūra buvo ne vienalytė, o prieštaringa, kaip ir pats sukilimas. Dažnai net tų pačių veikėjų pažiūros svyravo nuo materializmo iki idealizmo, nuo ateizmo iki teizmo. Šie prieštaravimai ypač ryškūs Sierakausko pažiūrose. Sukilimo vadovai iš įvairių filosofinių sistemų bandė paimti ir panaudoti tai, kuo būtų galima pagrįsti pasitikėjimą sukilimo pergale, sukilimo būtinumą. Bet dažnai materializmas imdavo viršų.

Nevienodų pažiūrų jie buvo ir Žemės kilmės bei jos evoliucijos klausimu. Jeigu M. Akelaitis²⁶ teigė, kad Žemė yra dievo sutverta ir nekintama, tai V. Dembskis, ypač vėlesniais, po sukilimo, laikais, priėjo materializmą, sakydamas, kad Žemė yra amžina ir niekieno nesukurta materijos forma. Savo filosofinėse pažiūrose Akelaitis laikėsi objektyviojo idealizmo pozicijų. „Kas tai yra dievas? — klausia jis ir atsako: — Sutvertojas dangaus ir Žemės, visų daiktų regimų ir neregimų“²⁷.

M. Akelaitis teigė, kad žmogus susideda iš dviejų dalių — mirtingo kūno ir nemarios sielos. Kaip teologas ir idealistas jis nagrinėja ir mirties problemą. Jis teigė, kad mirtis — tai sielos atsiskyrimas nuo kūno ir kad siela egzistuojanti nepriklausomai nuo jo²⁸.

Šiuo klausimu tarpinę poziciją tarp materialisto V. Dembskio ir idealisto M. Akelaičio užėmė Sierakauskas, kuris, iš vienos pusės, visiškai sutiko su didžiojo vokiečių mokslininko Humboldto samprotavimais apie Žemės kilmę, teigdamas, kad Žemė, Saulė yra vienos kilmės, jog Visata vystosi laike ir kad pasaulis yra vieningas ir materialus, bet, iš kitos pusės, jis pritarė Hegelio teiginiui, kad materialusis pasaulis esąs tik abso-
liučios idėjos kitabūtis²⁹. Sierakauskas laikėsi objektyviojo idealizmo pozicijų, nors ir neigė pasaulio sukūrimo aktą. Jis pritarė ir kitam neteis-ingam Hegelio teiginiui, kad kultūros persikeliančios iš pietų į šiaurę, o taip pat su jo požiūriu į Azijos tautas. Sierakausko nuomone, Rytuose vieš-pataujančios tironijos dėl to, kad ten žmonės nepriaugę iki laisvės supra-timo. Azijietis arba „nieko negalvoja apie ateitį, arba keliaklupsčiauja prieš istorinio būtinumo stabą, atsisako nuo protingos individualybės tei-sių. Brolybė, lygybė, meilė, tarpusavio asmenybės gerbimas yra visų mūsų dorovinių sąvokų pagrindas. Tačiau visų šių pradų nėra Azijoje... Tai, ką žino mokinius mūsų mokyklos suole, vargu ar žino ir numano... Azijos mokslo žmogus“³⁰.

Istorija vystosi ciklais. Kiekviena šalis turi savo klestėjimo laikotar-pį. „Ateitis priklauso tautoms, vykdančioms savo pašaukimą“³¹, — rašė Sierakauskas. Kadangi Rusija yra Azijos ir Europos riboje, todėl joje

²⁵ Žr. «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли на-родов СССР, т. 2, М., 1956, стр. 677.

²⁶ Mokytojas M. Akelaitis (1829—1887) buvo 1863 m. sukilimo metu Augustavo gubernijos (į Augustavo guberniją įėjo dalis Alytaus, dabartiniai Lazdijų, Kapsuko, Šakių, Vilkaviškio rajonai ir kai kurie Lenkijos LR sudėtyje esantieji rajonai) sukilėlių komisaro pavaduotojas, po sukilimo emigravęs į Prancūziją, leido švietėjiškas knygeles.

²⁷ M. Akelaitis, Trumpi pamokimai ir rodos, Vilnius, 1861, p. 29.

²⁸ Žr. ten pat, p. 31—32.

²⁹ Žr. «Современник», т. 63, Май 1857 г., 3. И., стр. 108.

³⁰ «Современник», т. 62, апрель 1857 г., 3. И., стр. 327.

³¹ Ten pat, p. 324.

laisvės idėjos vystosi pirmiau, negu Azijoje. Pasak Sierakausko, Rusijoje laisvė pasiekianti savo apogėjų apie 1860 m. ir tada būsiąs likviduotas despotizmas³². Nors Sierakauskas dėl cenzūros negalėjo minėti būsimąjį sukilimą, tačiau aišku, ką jis turėjo galvoje, sakydamas, kad „laisvė išsivers“. Jo nuomone, išsivadavus Rusijos tautoms, vyks poslinkis į Rytus, ir Azijos tautos įvykdys „savo pašaukimą“.

Į istoriją Sierakauskas žiūri kaip į protinį žmogaus vystymąsi. Šis „protinis vystymasis“, aiškino jis, atsispindi literatūroje, istorijoje bei filosofijoje ir pasireiškia per individus: asmenybė — protinio prado išraiška, todėl ji ir esanti lemiamasis istorijos veiksnys. Tačiau individas negali savęs priešpastatyti istorijos dėsningumui. Istorijoje progresas būtinas, jis yra pagrindinis visuomeninių santykių vystymosi šaltinis³³. Sierakauskas pripažįsta istorinį būtinumą, bet nelaiko jo neišvengiamu.

Tačiau būtų neteisinga galvoti, kad Sierakauskas akiai sekė Hegeliu. Jis stengėsi imti iš Hegelio tai, kas revoliucinga, ir manė, kad filosofijai turi būti keliami praktiški uždaviniai, jog ji turi atspindėti realųjį pasaulį, padėti sukurti naujus visuomeninius santykius. „Būtina sukurti naują pasaulį,— rašė jis,— žmonija amžiais vystosi, keičiasi. Gyvenimo tikslas — visapusiškas žmogaus dvasinių ir fizinių jėgų išvystymas. Didysis vokiečių mąstytojas, apžvelgęs ir išstudijavęs dabartį ir praeitį, išreiškė žinomąjį savo teiginį: Visa, kas tikra, yra protinga“³⁴. Tačiau čia Z. Sierakauskas ne visiškai sutinka su Hegeliu ir jį papildo. „Hegelis savo teiginiu,— rašė jis,— matyt, norėjo paaiškinti vystymosi procesą. Tačiau tik abejingieji ir nusivylusieji vardan to teiginio mėgina padaryti žmones aklais istorinio būtinumo įrankiais; žmonės, tikintieji ateitimi (jais Sierakauskas vadino revoliucionierius.— B. G.), tiki kitu teiginiu: viskas, kas egzistuoja, turi savo priežastis, viskas, kas protinga, turi būti įgyvendinta“³⁵. Vadinasi, Sierakauskas darė revoliucines išvadas ir iš Hegelio filosofijos.

Kai kurie mūsų revoliuciniai demokratai matė objektyvų ryšį tarp žmogaus sąmonės ir jį supančios aplinkos, suprato, kad ideologija yra viena iš žmogaus gyvenimo sudėtinių dalių. Teisingai pažymėdamas, jog ideologija žymia dalimi priklauso nuo žmogaus materialinės padėties, Sierakauskas sukritikavo aristokratų teiginį, kad darbo žmonėms esąs svetimas kultūringumas, jog darbininkas ir valstietis niekuomet nesidomį menu ir nesirūpiną savo išsilavinimu. Neišsilavinusį žmogų daro jo materialinės sąlygos. „Tik pagerinus darbo klasių materialinę padėtį, užtikrinus joms normalų egzistavimą,— rašė Sierakauskas,— galima pradėti jų dorovinį ir protinį išsilavinimą“³⁶, nes vergui „poetai, filosofai, mokslininkai neegzistuoja ne todėl, kad jis negali ir nenori suprasti, o todėl, kad jis negali naudotis jų genijaus vaisiais“³⁷. Čia jis priartėjo prie teisingo supratimo, kad žmogaus sąmonę apsprendžia būtis.

Sierakauskas pasisakė už teorijos ir praktikos vienybę. Filosofai ir literatai, teigė jis, visuomet privalo daryti išvadas, giliai pažindami gyvenimą, jie negali būti atitrūkę nuo mokslo³⁸. Jis taip pat griežtai pasisakė prieš pesimizmą ir tuos, kurie bėga nuo dabarties, šlovindami praeitį. Jo nuomone, vystymasis vyksta tik progresyvia linkme, o bet koks grįžimas į praeitį yra regresas. „Tikrai šiuolaikiniai žmonės yra tie, kurie tiki di-

³² *Žr. «Современник», т. 62, март 1857 г., 3. И., стр. 183.*

³³ *Žr. ten pat, p. 183—185.*

³⁴ *«Современник», т. 62, апрель 1857 г., 3. И., стр. 325.*

³⁵ *Тен пат, p. 326.*

³⁶ *«Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. И., стр. 124.*

³⁷ *«Современник», т. 62, апрель 1857 г., 3. И., стр. 326.*

³⁸ *Žr. «Современник», т. 63, май 1857 г., 3. И., стр. 93—97.*

džiauja tiesa (čia turimas omenyje žmogaus išsilaisvinimas.— B. G.) ir jos įgyvendinimu“³⁹,— visiškai teisingai pabrėžia Sierakauskas. Jis išjuokia prancūzų filosofą-idealistą Žiulį Simoną⁴⁰, kuris svaičiojo apie „idealių“ viduramžių sugražinimą, matė blogį civilizacijoje. „Praeitų laikų“ šalininkai, pasak Sierakausko, visuomet atsidurs reakcijos stovykloje, nes jie nežino objektyviųjų pasaulio išsivystymo dėsnių⁴¹.

Prancūzų buržuaziniai literatūros kritikai ir filosofai-idealistas, susigrupavę apie žurnalą „Revue des deux mondes“ („Dviejų pasaulių apžvalga“), XIX a. viduryje įrodinėjo, kad tuo metu prasidėjo žmonijos išsigimimas ir kad jau žlugo humanizmo idėjos. Sierakauskas apie tokio tipo filosofus sakė: „Tai doktrinieriai, kuriems norisi, kad gyvenimas ir vystymasis vyktų pagal jų kabinetuose nubrėžtas formules“⁴², nes jie nepažįsta gyvenimo, dėl to jų teorijos subjektyvios. Šia proga jis ironiškai pastebė: „Laisvė gi tiems ponams nusivilti ir nusiminti savo kabinetuose, vadinant mūsų amžių niekingu ir prozaikišku. Mes gyvename didžiuoju laiku,— todėl bergždi įkvėpimo ieškojimai salonuose ir buduaruose. Negalima rašyti gyvenimo įstatymų, užsidarius kabinetuose. Reikia matyti gyvenimą visuose jo pasireiškimuose“⁴³. Objektyvų pagrindą, pasak jo, gali turėti tik ta teorija, kuri paremta gilia praktika.

Už teorijos ir praktikos vienybę pasisakė Kalinauskas ir Dembskis.

Sukilimo išvakarėse reikėjo teoriškai parodyti, kad jis yra dėsningas, neišvengiamas reiškinys, įrodyti plačiosioms masėms, kad carizmas ir baudžiavinė santvarka privalo žlugti. Netikėdamos sukilimo sėkme, valstiečių plačiosios masės nebūtų jame dalyvavusios.

Nagrindėdami visuomenines problemas, 1863 m. sukilimo veikėjai stengėsi išryškinti socialinės nelygybės priežastis, panaudoti viską tai nelygybei likviduoti. Jie ir į meną žiūrėjo kaip į vieną iš kovos prieš liaudies pavergimą formų. Estetikos srityje revoliuciniai demokratai, veikę Lietuvoje, laikėsi materialistinių pozicijų, būdami tos nuomonės, kad menas turi atspindėti savo epochą, koja kojon žengti su gyvenimu, ir kritikavo tą meną, kuris atitrūkęs nuo gyvenimo ir „skirtas tenkinti publikos skonį“⁴⁴. „Poetai turi atstovauti šiuolaikinei epochai, palikdami ramybėje Karlą Didįjį,— kritikavo Sierakauskas žurnalo „Revue des deux mondes“ idealistinius teoretikus, įrodinėjančius, kad meno tikslas vaizduoti tik „didžiulius žmones“ ir praeitį.— Mūsų epocha pilna kovos, melo, karštligiškos veiklos... menas turi atvaizduoti mūsų epochą, kurioje pilna polėkių ir aistrų“⁴⁵,— rašė jis ir, sutikdamas su Černyševskiu, nurodo, kad meno paskirtis ne tik atvaizduoti gyvenimą tokį, koks jis yra, bet ir mokyti liaudį neapkęsti blogio, kovoti prieš jį ir išreikšti per literatūrinius personažus. Bet, iš kitos pusės, mene negali būti vaizduojami vien tik kraštutinumai. Jeigu gyvenimas pilnas blogio,— pažymėjo Sierakauskas,— tai nereiškia, kad meno objektas turi būti tik blogio demaskavimas, o reikia parodyti gyvenimą visapusišką, jį apibendrinti⁴⁶. Sierakauskas visiškai teisingai teigė, kad menas turi pažintinę reikšmę, jog su jo pagalba mes sužinome apie užsienio šalių žmones, jų papročius, apie praeitus laikus

³⁹ «Современник», т. 62, апрель 1857 г., 3. И., стр. 327.

⁴⁰ Ž. S i m o n a s (1814—1896) — prancūzų filosofas-idealistas, buržuazinis politinis veikėjas, 1848 m. revoliucijos dalyvis, XIX a. šeštajame dešimtmetyje siūlęs įvairias „pažangias“ reformas, o Paryžiaus Komunos metu tapo vienu iš kruvino susidorojimo su ja iniciatorių, 1876—1877 m. Prancūzijos vyriausybės vadovas.

⁴¹ Žr. «Современник», т. 60, декабрь 1856 г., 3. И., стр. 278.

⁴² Ten pat.

⁴³ Ten pat, p. 95.

⁴⁴ «Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. И., стр. 146.

⁴⁵ «Современник», т. 63, май 1857 г., 3. И., стр. 100.

⁴⁶ Žr. ten pat, p. 98—101.

(viskam menininkas turi duoti teisingą įvertinimą), mokyti mus mylėti žmones. Moljeras — didis menininkas,— kalbėjo jis,— nes jis „viešai paskelbė kovą visiems tartiufams“. Pasak Sierakausko, meno vystymuisi lemiamą įtaką turi filosofinės idėjos. Menininkai kuria jų veikiami, pavyzdžiui, Kornelij veikęs Dekartas, Moljerą — Gasendis⁴⁷.

Kaip teisingai pabrėžė Sierakauskas, meno pagrindas turi būti humanizmas. Jis gerbė Bičer Stou, nes „ji myli vergus, sugeba parodyti jų charakterį, priverčia mus mylėti juos“⁴⁸. Sierakauskas didžiai vertino Rafaelio Sančio, Viktoro Hugo, Rosinio kūrybą, kuri prieinama liaudžiai ir atspindi liaudies gyvenimą, jos lūkesčius.

Iš visų meno žanrų Sierakauskas teikė pirmenybę romanui, nes jis savyje jungia įvairius žanrus. „Romanas,— sako jis,— tai mūsų epopėja, epopėja labai sudėtingo, supainioto... laiko. Vien tik romanai išreiškia mūsų šiuolaikinio gyvenimo bruožus“⁴⁹. Tačiau, išvedžioja jis, tai nereikia, kad kiti meno žanrai mažiau vertingi. Muzika ir poezija daugiau veikia vidinius žmogaus pergyvenimus, o romanai — protą, todėl žmogui reikalinga viskas: ir poezija, ir muzika, ir romanai. Todėl negalima vieno meno kūrinio priešpastyti kitam; visų gyvenimo reikšmė vienoda: vienas akcentuoja vieną pusę, kitas — kitą, vienas išorinius pergyvenimus, kitas — vidinius. „Figaro vestuvės“ turi ne mažesnę reikšmę, negu Monteskjės raštai. Ne mažiau reikšminga ir Didro „Le Père de Famille“ nors tai disertacija, o ne dramos kūrinys“⁵⁰.

Nagrinėdamas meno kūrinius, Sierakauskas manė, kad pačiuose meno kūriniuose negalima vaikyti vien tik formos, o turi būti turinio ir formos vienybė, nes turinio paskirtis paveikti žmogų, o formos — patraukti prie to kūrinio⁵¹. Jis matė ryšį ne tik tarp įvairių meno žanrų bei turinio ir formos, bet, kaip matėme, taip pat ir tarp meno bei mokslo, teigdamas, kad meno negalima atitraukti nuo filosofijos, nes „mūsų pasaulyje nėra atskirai egzistuojančių daiktų, jie egzistuoja vienybėje“⁵². Vadinasi, estetikoje jis laikėsi materialistinių pozicijų.

Sierakauskas puola literatūros ir meno kritiką Montegiu už tai, kad šis norėjo atitraukti meną nuo politikos. Paneigdamas jo pažiūras, jis rašė, kad menas „susijęs su filosofiniais idealais“, todėl jis „turi būti viena iš žmogaus kovos už geresnį gyvenimą, už progresą priemonių“⁵³. Dėl šios priežasties visiems būtinas mokslinis ir literatūrinis išsilavinimas. „Meilė literatūrai,— pažymi Sierakauskas,— vysto protą, išaukština mintį ir suteikia žmogui geriausius polėkius. Politinė ekonomija, teisė, istorija, šalia savo tiesioginės naudos, suteikia mums galimybę praktiškai suvokti daiktus, duoda protui savo rūšies patyrimą. Jų dėka protas subręsta ir apsisaugo nuo daugelio suklydimų. Tai neigti, kaip ir neigti literatūrą, reiškia daryti labai grubią klaidą... Bendros, enciklopedinės žinios suteikia mums esmingą pranašumą, jos duoda žmogui galimybę mąstyti plačiais vaizdiniais“⁵⁴. Taigi Sierakauskas manė, kad literatūros ir meno tikslas — išauklėti naują žmogų.

Analoginių pažiūrų į meną laikėsi ir V. Dembskis. Jis aštriai kovojo prieš bet kuriuos didaktinius, moralizuojančius kūrinius. Pagrįstos kritikos iš jo pusės susilaukė M. Valančiaus moralizuojančioji literatūra⁵⁵.

⁴⁷ Зг. «Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. И., стр. 146.

⁴⁸ «Современник», т. 62, январь 1857 г., 3. И., стр. 140.

⁴⁹ «Современник», т. 63, май 1857 г., 3. И., стр. 100.

⁵⁰ «Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. И., стр. 147.

⁵¹ Зг. «Современник», т. 60, декабрь 1856 г., 3. И., стр. 275.

⁵² «Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. И., стр. 147.

⁵³ Ten pat, p. 146.

⁵⁴ «Современник», т. 62, март 1857 г., 3. И., стр. 171.

⁵⁵ Зг. V. Dembskis, Isz ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje, p. 41.

1863 m. sukilimo veikėjai nemaža vietos skyrė asmenybės ir masių vaidmens istorijoje problemai. Jiems, kaip ir visiems ikimarksistinio laikotarpio mąstytojams, buvo būdingas trūkumas — nepakankamas masių vaidmens istorijoje vertinimas, istorijos dėsnių objektyvumo nesupratimas. Nors Z. Sierakauskas, K. Kalinauskas, A. Mackevičius ir kiti pripažino istorijos dėsningumą, bet tą dėsningumą suprato kaip protinį vystymąsi. Jie nematė dėsningumo, pagal kurį žemesnė visuomeninė formacija turi būti pakeista kita, aukštesne (feodalizmas — kapitalizmu), o manė, kad žmonių santykiai, jų ekonominė padėtis priklauso nuo proto išsivystymo. Jų nuomone, masių revoliucingumą galima kelti, tik jas šviečiant, nes nepašvietęs valstietis gali būti įvairių jėgų suklaidintas, dėl to vadovų pareiga šviesti valstietį ir teisingai nukreipti jo veiklą.

Dar prieš sukilimą būsimoji jo vadovai Lietuvoje kruopščiai studijavo įvairių anksčiau vykusių sukilimų patyrimą, matė, kaip valdančios klasės išduodavo liaudį, todėl svarbia revoliucine jėga jie laikė valstiečius. Tai patvirtina ir patys „baltieji“⁵⁶. „Lietuviai norėjo pirmoje eilėje sukurti pagrindinių organizacijų tinklą ir su jo pagalba kreipti ypatingą dėmesį į valstiečius“⁵⁷, — pareiškė tardymo komisijai lenkų „baltųjų“ vadas O. Avedė apie K. Kalinausko, A. Mackevičiaus tipo revoliucionierius. „Lietuvoje pamažu pradėjo labiau už kitus stiprėti ir ryškėti du rateliai, — tęsė jis. — Vieną sudarė bajorai-dvarininkai, antrą jaunimas, daugiausia iš studentų tarpo. . . tiek tie rateliai skyrėsi vienas nuo kito dar ir tuo, kad jaunimas labiau, negu šlėkta, mylėjo valstiečius“⁵⁸.

Sukilimo eiga parodė, kad K. Kalinauskas, A. Mackevičius, T. Dalevskis⁵⁹ buvo teisūs: dvarininkai išdavė sukilimą. „Pas mus, Lietuvoje, — rašė vienas iš sukilimo vadovų B. Liutkevičius apie dvarininkus, jau įsiliepsnojus sukilimui, — iš esmės šia klase negali remtis nei laisvė, nei tėvynė, nei pasisekimas, nei laiko dvasia. Todėl, mano manymu, Lietuvoje reikia kelti paprastą liaudį ir, remiantis šia bundančia arba iš dalies jau pabudusia liaudimi. . . mums reikia kurti ateitį. . . su vadinamąja aukštąja klase mums sunku rasti bendrą kalbą“⁶⁰. Vadinasi, revoliuciniai demokratų savo veikloje mėgino daugiausia remtis valstiečiais, kurių interesams jie ir atstovavo. Bet jie manė, kad sukilimo pasisekimas priklausys nuo vadovų sugebėjimo. Tokių pažiūrų buvo ir A. Mackevičius, ir K. Kalinauskas. „Pačia liaudimi, kaip tamsia mokslo atžvilgiu, aš negalėjau remtis ir iš jos negalėjau sudaryti sąmokslininkų, — pareiškė tardymo komisijai A. Mackevičius, — aš propagavau liaudyje tikrai tikėjamą sukilimo galimybę“⁶¹. Panašių minčių rasime ir kitų sukilimo veikėjų pasisakymuose.

1863 m. sukilimo Lietuvoje veikėjai išaukštino žmogų, jie pripažino visuotinę lygybę, tikėjo žmogaus jėgomis. Tačiau manė, kad žmogus esąs pusiausvyros būklėje, iš kurios jį reikia išjudinti. „Žmogus turi tokią prigimtį: arba jis nieko nežino ir nenori žinoti, arba, jeigu sužinos, tai nori

⁵⁶ „Baltaisiais“ buvo vadinami 1863 m. sukilimo dalyviai, kurie tikėjosi Vakarų Europos valstybių paramos kovoje prieš carizmą. Jie siekė ne socialinių pertvarkymų, o tik unijinės Lenkijos atkūrimo, ir ignoravo valstiečių išsivadavimo iš baudžiavos klausimą. Jiems buvo pavykę laikinai užgrobti vadovavimą sukilimui ir sudaryti „baltųjų“ vyriausybę.

⁵⁷ CVIA, f. 439, ap. 20, b. 1839, l. 91—95.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ T. Dalevskis (1841—1863), Sierakausko žmonos brolis, mokėsi Vilniaus gimnazijoje ir Maskvos universitete, aktyviai dalyvavo moksleivių ir studentų slaptuose rateliuose, palaikė glaudžius ryšius su organizacijos „Zemlia i volia“ nariais. Drauge su grupe „Zemlia i volia“ narių 1863 m. kovo mėn. nuvyko į Kazanę organizuoti sukilimo, kuriam nepasisekus, grįžo į Vilnių ir tapo K. Kalinausko vadovaujamos „raudonųjų“ vyriausybės nariu. Tų pačių metų gruodžio mėn. jis buvo suimtas ir sušaudytas.

⁶⁰ CVIA, f. 378, PS, 1864, b. 42, l. 47—50.

⁶¹ «Вестник Западной России», т. IV, кн. XII, стр. 263.

žinoti viską iki galo, kas jam priklauso,— rašė K. Kalinauskas.— Tai ir yra didžioji tiesa, jau visi suprato, kad dievas sutvėrė žmogų tam, kad šis naudotųsi laisve ir teisingumu, ir juokiasi, kaip jis anksčiau to nesuprato“⁶². K. Kalinauskas siekė padėti žmonėms suprasti, kad jie turi būti laisvi.

Z. Sierakauskas, K. Kalinauskas, A. Mackevičius ir kiti 1863 m. sukilimo veikėjai svajojo sukurti valstybę, kurioje būtų pačių dirbančiųjų išrinkta vadovybė, visiška piliečių lygybė, kas akivaizdžiai atsispindi sukilėlių vadovybės išleistuose atsišaukimuose į Lietuvos liaudį. Pavyzdžiui, 1863 m. sausio 10 d. sukilimo vadovybės atsišaukime lietuvių kalba pasakyta: „Nuo šios dienos nebėra jau nevalios, nes nebėra nei ponų, nei bajorų, nei mužiko, nei žydo, esam visi broliai. . . lygūs ir vienodi“⁶³. Jie teisingai suprato, kad žmonės gali būti laisvi, ne tiktai formaliai panaikinus baudžiavą, bet ir išlaisvinus juos nuo dvarininkų priklausomybės, aprūpinus žeme. Minėtame atsišaukime buvo paskelbta: „Visi ūkininkai arba gaspadoriai nuo šios dienos apturi žemę, kurią gaus su trobesiais ant vlasnosties per visus amžius be jokių mokesčių, tai reiškia, kad už tą nereiks mokėti nei jokios arendos, nei eiti dvaran ar baudžiavėn“⁶⁴. Tačiau valstiečiai patys turi kovoti už savo teises. „Nėra ko laukti malonių iš kitų,— rašė 1863 m. pradžioje K. Kalinauskas,— nes tik tas piauana, kas sėja. Tad sėkite, vyrai, kai ateis metas taip, kad ir mužikas taptų laisvas žmogus“⁶⁵.

Siekdami sustiprinti revoliucines jėgas Lietuvoje, K. Kalinauskas, A. Mackevičius ir kiti bandė rasti bendrą kalbą su lenkų revoliucionieriais, nors sukilimo pobūdis Lietuvoje žymiai skyrėsi nuo Lenkijos. Kaip pastebėjo F. Engelsas, Lenkijoje sukilimas turėjo daugiau nacionalinį pobūdį, o Lietuvoje — agrarinį, antifeodalinį⁶⁶.

Padėtis Lietuvoje skyrėsi nuo padėties Lenkijoje, kur kapitalizmo pozicijos buvo žymiai stipresnės. Dėl to ten begimstanti buržuazija, kuriai buvo reikalinga iškovoti „savo rinką“, mėgino pakreipti revoliucinę situaciją grynai nacionalinio judėjimo kryptimi. Šių sąlygų Lietuvoje nebuvo. Vadinasi, jeigu nebuvo buržuazijos, sukilimas negalėjo įgauti buržuazinio pobūdžio; dėl to sukilimas Lietuvoje skyrėsi nuo ankstesnių sukilimų Vakarų Europoje. Jis taip pat negalėjo turėti ir proletarinio pobūdžio, nes dar nebuvo proletariato. Vakarų Europoje, kur jau buvo susiformavę kapitalistiniai santykiai, marksizmas buvo tik ką gimęs. Taigi, jam plisti Lietuvoje nebuvo nei objektyvių, nei subjektyvių sąlygų, nors Lietuvoje veikę revoliucionieriai ir stebėjo padėtį Vakarų Europoje, matė kapitalizmo piktžaides. Susidariusi situacija Lietuvoje buvo labiausiai komplikauta, bet, iš kitos pusės, valstiečių padėtis priminė Rusijos valstiečių padėtį; dėl to, matyti, Lietuvoje veikė ir kitų tautų revoliucionieriai, pavyzdžiui Sierakauskas, o A. Gercenas ir M. Bakuninas galvojo sukilimą Lietuvoje išplėsti po visą carinę Rusiją.

Tačiau Lietuva viena nebuvo pajėgi išsivaduoti. „Kadangi Lietuvai trūksta sąlygų savarankiškai revoliucijai,— pareiškė tardymo komisijai A. Mackevičius,— aš norėjau padėti Lenkijai ir iš jos reikalauti pagalbos revoliucijai Lietuvoje, ir tuo iškovoti liaudžiai bent laikinų pilietinių teisių ir nemokamos žemės suteikimą“⁶⁷. Jis buvo visiškai įsitikinęs, kad sukilimas neišvengiamas, nes kiekvienas pavergimas negali tęstis neribotai,

⁶² „Mužyckaja Prauda“, 1863, Nr. 3.

⁶³ CVIA, f. 378, PS, 1863, b. 1487, l. 7.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ „Mužyckaja Prauda“, 1863, Nr. 3. Autorystę nustatė A. F. Smirnovas, Zr. A. Ф. Смирнов, Кастусь Калиновский, М., 1959, стр. 41—48.

⁶⁶ Zr. K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIII, стр. 142.

⁶⁷ CVIA, f. 438, ap. 1, b. 121, l. 24.

ir kad liaudis vis tiek būtų sukilusi. „Anksčiau ar vėliau ji būtų tarusį žodį dėl savo likimo ateityje“⁶⁸,— įsitikinęs pareiškė tai pačiai komisijai A. Mackevičius.

Lietuvos revoliuciniai demokratai buvo žymiai pralenkę savo meto liberaliosios buržuazijos veikėjus, reikalavusius reformų. Tačiau nei Z. Sierakauskas, nei K. Kalinauskas, nei A. Mackevičius nesuprato, kad istorijos varomoji jėga yra ekonominių santykių vystymasis. Vadinas, visuomenės vystymosi klausimais jie buvo artimi Hegelio idealistinėms pozicijoms.

K. Kalinauskas, Z. Sierakauskas, A. Mackevičius, V. Dembskis, T. Dalevskis kritikavo buržuazinę santvarką kaip antihumanišką, įrodinėjo, kad tik laisvas darbas užtikrina ekonominę pažangą. Sierakauskas rašė: „Vergovės panaikinimo priešai visuomet kalba apie visišką suirutę kolonijose, kalba, kad be vergų negalima gauti nė vieno svaro cukraus. Įvykiai patvirtino nepaneigiamą tiesą, kad tiktai laisvas darbas didina gamybą. Tarp kitko, šis klausimas jau seniai istorijos išspręstas“⁶⁹. Jis pastebėjo, kad feodalinė santvarka yra tęsinys vergovinės santvarkos; dėl to ir baudžiavinė santvarka taip pat turi žlugti, kaip žlugo vergovinė.

Kuriuo būdu galima likviduoti feodalizmą? Sierakauskas manė, kad priklausomai nuo susidariusių sąlygų tą tikslą galima pasiekti: vienoje šalyse — laipsniškai, tai yra reformų keliu, kitose šalyse — ginkluoto sukilimo keliu. Rusijoje, jo nuomone, galima pakeisti viešpatavusią baudžiavinę santvarką tiktai ginkluotu sukilimu, kuriam ir buvo rengiamasi. Pavergta liaudis,— rašė jis laiške karo ministrui Miliutinui,— turi teisę su ginklu rankose ginti savo laisvę, tačiau griežtai pasisakė prieš bet kuriuos gruoboniškus karus, teisingai pabrėždamas, kad gali būti teisingi ir neteisingi karai⁷⁰.

Z. Sierakauskas, K. Kalinauskas, A. Mackevičius ir kiti revoliucionieriai buvo už tautų brolybę. Viename savo laiške Miliutinui Sierakauskas rašė, kad visos tautos turi būti susijusios brolybės, o ne pavergimo saitais. Kaip ir Gercenas, jis manė, kad Rusijoje gali būti sudaryta federatyvinė valstybė, į kurią įeitų Lenkija, Rusija, Ukraina, Lietuva ir Baltarusija. Jo nuomone, visos šios tautos turi būti lygiateisės, kad lietuviai galėtų kalbėti lietuviškai, lenkas — lenkiškai, baltarusis — baltarusiškai. Šiomis kalbomis turėtų būti mokomi vaikai mokyklose, kalbama valstybinėse įstaigose ir teismuose⁷¹. Jis tikėjo, kad ateis laikas, kai visos tautos gyvens tartum broliai. Todėl „būtina,— rašė jis,— vystyti mintį, kad brolybė tarp žmonių yra brolybė tarp tautų. Žmonija sudaro vieną didžiulę šeimą... būtina reikia vienodai gerbti visas nacijas... Mūsų sūnūs arba anūkai, gal būt, pamatys germanų, romėnų, slavų ir visų tautų broliškas sąjungas“⁷². Sierakauskas stengėsi veikti išvien su rusų revoliucionieriais, siekdamas, kad po būsimos revoliucijos (taip jis vadino sukilimą) galima būtų sudaryti tokią valstybę.

Kiek kitokios buvo K. Kalinausko, A. Mackevičiaus, T. Dalevskio pažiūros šiuo klausimu. Jie taip pat pasisakė už veiksmų su rusų revoliucionieriais vienybę, tačiau buvo tos nuomonės, kad Lietuva ir Baltarusija turi būti nepriklausomos ir kad pati liaudis turi nuspręsti, ar sudaryti sąjungas su kitomis valstybėmis, ar ne. Ypač griežtai tokios nuomonės laikėsi K. Kalinauskas⁷³, tačiau tai dar nereiškė, kad tarp jo ir Sierakaus-

⁶⁸ Ten pat.

⁶⁹ «Современник», март 1857 г., 3. И., стр. 180.

⁷⁰ Žr. B. Dybowski, Pamięci Zygmunta Sierakowskiego, Lwów, 1906, p. 72.

⁷¹ Žr. ten pat., p. 71.

⁷² «Современник», т. 62, апрель 1857 г., 3. И., стр. 327.

⁷³ Žr. A. Ф. Смирнов, Кастусь Калиновский, стр. 52—57.

ko nebuvo sutarimo. Jie visi suprato, kad reikia pirma iškovoti laisvę, o tik paskui spręsti valstybingumo problemą. Taigi čia jų nuomonės sutapo.

Lietuvoje veikę revoliucionieriai pabrėždavo, jog jie kovoja ne prieš rusų tautą, o tik prieš carizmą. „Mano troškimas žmonėms gero davė man jėgų ir galimybės sukelti liaudį,— pareiškė tardymo komisijai A. Mackevičius,— ir ne kurie kiti tikslai, o tik siekimas pakelti ją iki įsisąmoninimo ir pasisakymo su Rusija ar su Lenkija ji nori būti susijungusi“⁷⁴. Panašios nuomonės buvo ir K. Kalinauskas. „Rusija nori visiško Lietuvos įjungimo į savo sudėtį... aš ne priešas ir Rusijos, jeigu ji mums gero linki, tačiau aš esu priešas to skurdo ir nelaimės, kuri aplanko mūsų nelaimingą šalį“⁷⁵,— rašė jis kalėjimo kameroje.

Kaip matėme, Lietuvoje veikę revoliucionieriai pasisakė prieš feodalizmą. Kokia po sukilimo turinti būti santvarka? Čia jie aiškiau atsakymo neturėjo. Gercenas, asmeniškai artimai pažinęs Sierakauską, pavadino jo pažiūras artimomis socializmui⁷⁶. Bet tai buvo Gerceno tipo socializmas, apie kurį V. Leninas pasakė: „Iš esmės tai buvo visai ne socializmas, o skaisčiaširdiška frazė, gražus svajojimas“⁷⁷. K. Kalinauskas, Z. Sierakauskas, A. Mackevičius su ginklu rankose siekė palengvinti valstiečio gyvenimą, tačiau nesuprato, kad, sukilimui laimėjus, būtų įgyvendinti tik buržuazinės demokratijos, o ne socializmo principai. Vadinasi, 1863 m. sukilimo metu Lietuvoje veikę revoliuciniai demokratai iš esmės siekė įgyvendinti buržuazines demokratines laisves, o Lietuvoje tam dar nebuvo objektyvių sąlygų. Tačiau ir patys sukilimo vadovai nebuvo vieningų pažiūrų. Nekalbėsime čia apie J. Geištoro tipo veikėjus, kurie atstovavo tik sulenkėjusiems dvarininkams⁷⁸.

Sukilime dalyvavo šlėkta ir valstybiniai valstiečiai, kurie iš esmės buvo buožijos prototipai kaime. Jų ryškesnis atstovas, matyti, buvo M. Akelaitis, mėginęs suderinti sukilimą su krikščioniškąja ideologija. Jam buvo svetimos utopinio socializmo idėjos, o nelygybę jis laikė įgimtu dalyku. Akelaitis matė visur tarp klasių harmoniją: kiekvienas turi sąžiningai dirbti savo darbą, pavyzdžiui, pirklys — neapgaukinti pirkėjų. Visiems jis siūlė krauti turtus ir ne tik neragina liaudies masių į kovą prieš išnaudotojus, bet skatino jiems paklusti. „Jei esi samdininkas,— rašė jis,— nesibrangink labai, kad matai, jog labai žmogus reikalauja darbininko. Per tavo... lakomstą (godumą.— B. G.) daug dovanų Dievo per niek žuva“⁷⁹. Kodėl dievo dovanos tik turtingiesiems? Akelaitis atkar-toja seną krikščionišką posmelį: „Žinoma, jog be dievo valios ir plaukas žmogui nuo galvos nenuslenka, o mes neturėsime išganymo, nesutaikę savosios valios su valia Dievo“⁸⁰. Vadinasi, ir carizmas esąs dievo valia. Kodėl gi prieš jį mėgino kovoti Akelaitis? Jis svajojo, kad visi taptų bajorais⁸¹. Akelaitis visur skatino žmones turtėti. Jis įsijungė į kovą prieš carizmą, nes feodalizmas trukdė kaime augti buržuaziniams ūkiams. „Reikia elgtis apdairiai: apžiūrėk ką turime ir ko reik, per daug gėrybes nepardavinėti, o skatiko dovanai neišleisti“⁸².

⁷⁴ CVIA, f. 439, ap. 1, b. 121, l. 23.

⁷⁵ A. Ф. Смирнов, Кастусь Калиновский, стр. 86.

⁷⁶ Žr. «Колокол», I. VIII. 1863 г.

⁷⁷ V. Leninas, Raštai, t. 18, p. 10.

⁷⁸ J. Geištoras — Lietuvos „baltųjų“ vadovas, 1863 m. kovo mėn. organizavo sąmokslą, siekdamas nušalinti „raudonuosius“ (t. y. revoliucinio sparno veikėjus) nuo vadovavimo sukilimui.

⁷⁹ M. Akelaitis, Trumpi pamokimai ir rodos, p. 31.

⁸⁰ Ten pat. p. 52.

⁸¹ Žr. M. Akelaitis, Senelio pasaka, Vilnius, 1861.

⁸² Žr. M. Akelaitis, Trumpi pamokimai ir rodos, p. 53.

Po sukilimo išsiskyrė išlikusių gyvų jo veikėjų keliai: vieni emigravo ir toliau mėgino dirbti vien švietėjišką darbą, kiti vienokiu ar kitokiu būdu prisidėjo prie darbininkų judėjimo. Jų tarpe mes matome Lietuvoje veikusį lenkų revoliucionierių V. Vrublevskį, vėliau tapusį šaunioju Paryžiaus Komunos generolu, T. Dalevskio brolių, žemaičių sukilėlių būrio vadą K. Dalevskį, aktyvų Paryžiaus Komunos dalyvį, kurį 1872 m. sušaudė Prancūzijos reakcionieriai, ir V. Dembskį, emigravusį į JAV ir užmezgusį kontaktą su vietiniu darbininkų judėjimu.

V. Dembskis tikėjo neišvengiama socializmo pergale. Jam socializmas — tai santvarka, kurioje nebus jokio išnaudojimo, privatinės nuosavybės ir valdžia priklausys tiems, kurie dirba. „Veltui... despotizmas stengsis sustabdyti tą neatlaikomą judėjimą. Juo smarkesni bus persekiojimai, juo labiau artinasi valanda išsiliuosavimo...“⁸³ Jis tiki, kad ir Lietuva bus laisva ne tik nuo carizmo, bet ir nuo išnaudotojų jungo. „Kas mus skriaudžia ir apvogia?— klausia jis.— Nieko netrūksta ant sviesto. Pilna visur lobio. Bado nėra toje žemėje... Bet tie visi lobiai nėra rankose darbininkų. Jie liko sugrėbti pas monopolistus taip, kaip ir protas mūsų pas kunigus. Be jų valios, sako mums, nei misti, nei mįslyti nevalia“⁸⁴. Darbininkai patys turi nusimesti išnaudotojų jungą, daro išvadą V. Dembskis. Jo nuomone, tam tikslui visų pasaulio šalių darbininkai turi susivienyti. „Darbininkai, vienykitės ir organizuokitės!“⁸⁵—šaukia jis. Šis šūkis, kaip matoma, artimas marksistiniam „Visų šalių proletarai, vienykitės!“ Tai leidžia manyti, kad V. Dembskis buvo susipažinęs su marksizmo klasikų veikalais. Jis teigė, kad „nei vienas negali būti laimingu ir liuosu, atminkite, taip ilgai, pakol nors dalelė žmonijos skęsta nevalioje ir kenčia badą“⁸⁶, ir pritaria ginkluotam darbininkų sukilimui, tačiau galvoja, kad sukilimo keliu nieko negalima pasiekti. Jis nurodo sukilimus Prancūzijoje, Lietuvoje ir Lenkijoje. „Nuo to laiko,— rašo jis,— jau visi suprato, jog ginklas negali būti parama teisybės ir teisingumo“⁸⁷. Dembskio nuomone, sukilimo „vietą turi būtinai užimti mokslas, idant išnaikintų be kardo visas neteisybes“⁸⁸. Taigi ir Dembskis laikosi švietėjiškų pozicijų. Jis nepriaugo iki to, kad marksistiškai suprastų socializmą, nors aktyviai studijavo JAV darbininkų gyvenimą, bendravo su jais. Tačiau sukilimo nesėkmė Lietuvoje atbaidė Dembskį nuo ginkluotos kovos. Dembskis neanalizavo ne tik 1863 m. sukilimo Lietuvoje pralaimėjimo priežasčių, bet ir sukilimų kitose šalyse. Čia jį, matyti, paveikė reformistinė dvasia, viešpatavusi Amerikos darbininkų judėjime, o taip pat liberalieji lietuviškosios buržuazijos veikėjai, su kuriais jis bendravo.

V. Dembskio, V. Vrublevskio veikla parodė, kad kai kurie 1863 m. sukilimo veikėjai, nuo „valstiečių revoliucijos“ pasukę savo žvilgsnį į darbininkų judėjimą, pasisakė už darbininkų ir valstiečių vienybę. Tiksliau tariant, jie žodžiu „darbininkai“ daugiausia turėjo galvoje dirbančiuosius, kurie savo rankomis duoną pelnėsi.

* *
*

Kaip jau buvo minėta, daugelis buržuazinių tyrinėtojų 1863 m. sukilimą Lietuvoje laiko „lenkišku ir katalikišku“.

Tiesa, sukilime dalyvavo atskiri katalikų dvasininkai, kaip Mackevičius, V. Dembskis ir kiti. Sukilimo veikėjai atvirai nepropagavo ateistinių

⁸³ V. Dembskis, *Kaip Maskolija persekiojo Lietuvą*, 1900, Chicago, p. 15.

⁸⁴ V. Dembskis, *Isz ko kyla melai ir visokios skriaudos žmonijoje*, p. 161.

⁸⁵ Ten pat, p. 164.

⁸⁶ Ten pat, p. 71.

⁸⁷ Ten pat, p. 164.

⁸⁸ Ten pat, p. 169.

idėjų. Tai suprantama: liaudis buvo didžiulėje religijos įtakoje. Atviras ateistinių vadovybės pažiūrų reiškinys būtų atstūmęs nuo sukilimo tam tikrą valstiečių dalį. Dėl to sukilimo vadovai, pavyzdžiui, K. Kalinauskas, siekdami patraukti tikinčiuosius prie sukilimo, teigė, kad pats dievas laimina sukilimą⁸⁹, ir kovojo prieš katalikų bažnyčios viršūnes, kurios pasmerkė sukilimą. Vyskupas M. Valančius visai koneveikė ir šmeižė kunigus, dalyvaujančius sukilime, tame tarpe A. Mackevičių ir V. Dembskį⁹⁰, vadindamas juos blogais kunigais. M. Valančius juos ir anksčiau visai persekiojo už laisvamaniškas mintis, įspėjo, kad nevalia pyktis su valdžia. Vadinas, to sukilimo negalima vadinti katalikišku, nes katalikų bažnyčia pasmerkė jį ir ragino tikinčiuosius išdavinėti sukilėlius cariniams bude- liams. Kitaip elgėsi A. Mackevičius ir V. Dembskis. Jie buvo tų pačių baudžiauninkų vaikai ir puikiai suprato sunkią liaudies dalį. Jie nuolat buvo valstiečių masėse, gyveno su jais vieną gyvenimą. Taigi į A. Mackevičių ir V. Dembskį turime žiūrėti ne kaip į dvasininkijos, o kaip į skurstančios liaudies atstovus, juo labiau, kad jie ir patys, kaip nurodo M. Valančius, nebuvo dievobaimingi⁹¹. V. Dembskis po sukilimo nutraukė bet kokius ryšius su religija ir tapo kovingu ateistu, o A. Mackevičius, kaip įrodė savo tyrimais prof. J. Žiugžda, su reakcine katalikų bažnyčios dvasininkija kovojo dar prieš sukilimą. A. Mackevičius „laikė dvasininkiją caro ir dvarininkijos pagalbininke“⁹².

Savo straipsniuose Sierakauskas pasisakydavo prieš religinį obskurantizmą. Jis įtikinėjo, kad nereikia svaičioti apie pomirtinį gyvenimą, o kurti laimę žemėje. „Vyrai ir moterys — meldžiasi apie greičiausią gyvenimo nutrūkimą,— rašė jis.— Baisu ir pagalvoti, į kokią bedugnę nugrimzta šie nelaimingieji! Jie nesupranta, kad gyvenimas yra aukščiausia gerovė, tiesa, grožis, gėris. Tai ne tušti žodžiai. Ideale jie susilieja į vienumą ir sudaro galingą, besivystančią jėgą, nurodančią žmogui, koks jis turi būti, nurodo jam tikslą ir kelią“. Sierakauskas žavisi ateistais Volteru ir Monteske, sako, kad jie nurodo žmonėms teisingą kelią⁹³. Jis mano, kad būtina aprėžti popiežiaus valdas. Popiežius neturėtų teisės kištis į žmonių santykius, o turėtų užsiimti tik dvasiniais reikalais, bet ir tai „aptarnauti dvasiškai“ tik tuos, kurie to pageidauja⁹⁴. Sierakausko nuomone, negalima prileisti dvasininkijos prie valdžios, nes jie pradeda painioti religiją ir tikrovę, o tai atneša liaudžiai ir valstybei milžinišką žalą. Laiške karo ministrui Miliutinui jis įrodinėjo, kad jėzuitai žlugdė Lietuvos ir Lenkijos valstybę, todėl būtina apriboti dvasininkijos kišimosi į valstybės reikalus sferą ir Rusijoje, nes ir čia gali tas pat atsitikti⁹⁵. Žodžiu, Sierakauskas pasisakė ne tik prieš religinį obskurantizmą, bet ir už dvasininkijos veiklos apribojimą ir už sąžinės laisvę. Kalbėdamas apie federatyvinę valstybę Rusijoje, jis įsivaizdavo ją Prancūzijos revoliucijos sukurtos valstybės tipo, t. y. kur bažnyčia bus atskirta nuo valstybės.

Tačiau Z. Sierakauskas nebuvo nuoseklus ateistas. Jis dažniausiai pasisakydavo prieš dvasininkiją, kuri buvo kontrrevoliucinė, bet ne prieš pačią religijos esmę. Jis nematė, kad religija yra opiumas liaudžiai, ir nekėlė klausimo, kad būtina vesti antireliginę propagandą. Jis tapafino dievo sąvoką su absoliučiu protu bei gamta ir atmetė dievą tokį, kokį jį

⁸⁹ Žr. „Mužyckaja Prauda“, 1863, Nr. 3.

⁹⁰ Žr. A. Alekna, Motiejus Valančius, Kaunas, 1922, p. 146—147, 158, 160.

⁹¹ Žr. ten pat, p. 156, 160.

⁹² Очерки по истории философии и общественно-политической мысли народов СССР, т. 2, стр. 679.

⁹³ Žr. «Современник», т. 60, декабрь 1856 г., 3. II., стр. 180.

⁹⁴ Žr. «Современник», т. 60, ноябрь 1856 г., 3. II., стр. 145.

⁹⁵ Žr. ten pat.

supranta įvairios religijos, tame tarpe ir krikščionybė. Visiškai teisus buvo N. Cernyševskis, sakydamas, kad Sierakauskas „buvo deistas, t. y. pripažino dievą ir sielos nemirtingumą, o visa kita atmetė“⁹⁶. Tokia pati buvo ir Sierakausko draugo B. Dybovskio nuomonė⁹⁷. Matyt, su šiuo tvirtinimu reikia sutikti, nes mūsų laikus pasiekė labai mažai medžiagos apie Sierakausko ateistines pažiūras, bet kas išliko, visiškai patvirtina minėtą nuomonę.

Dvasininkiją kritikavo taip pat ir K. Kalinauskas. Kai, sukilimui įsiliepsnojus, vyskupai pasmerkė jį, Kalinauskas nutraukė nuo Lietuvos katalikų bažnyčios vadovų veidmainystės kaukę. 1863 m. spalio 10 d. laikraštyje „Niepodległość“ („Nepriklausomybė“) jis davė atkirtį vyskupams, kurie kreipėsi į liaudį, ragindami nutraukti sukilimą. Ypač griežtai jis kritikavo veidmainingą vyskupo M. Valančiaus pareiškimą, kad jis, esą, rūpinasi savo krašto žmonėmis. „Sunku buvo tokiose trumpose frazėse pasakyti tiek daug melo,— rašė K. Kalinauskas.—Niekur dar krikščioniškas priesakas: „nenaudok viešpaties vardo apgaulei“ — nebuvo taip iškilmingai išniekintas ir sutryptas. Ir kas gi taip padarė? Tie, kurie privalo saugoti tikrą dievo priesaką“⁹⁸. Toliau jis nurodo, kad vyskupas Valančius ir Vilniaus vyskupijos kurija kirto sau tokį triukšmingą triuškinantį smūgį, kurio niekas kitas negalėtų kirsti.

Kreipdamasis į Valančių ir jo pasekėjus, K. Kalinauskas ironiškai pastebėjo, kad sukilėliai „negali nematyti Jūsų poelgyje nuodėmingo silpnumo, kuris atvedė Jus prie to, kad Jūs pasidavėt priešui, sumelavot ir liepėt paskelbti šį melą visose bažnyčiose...“⁹⁹ Taip K. Kalinauskas rašė apie M. Valančiaus 1863 m. rugsėjo 6 d. kreipimąsi. Šis vyskupo M. Valančiaus kreipimasis, sako K. Kalinauskas, rodo, kad katalikų bažnyčiai svetimi liaudies interesai, kad bažnyčia Lietuvoje tapo ištikimu carizmo ramsčiu. Gal būt, „Jūs pasakysite, kad buvot priversti...“, kad pas Jus buvo tik du keliai,— rašė K. Kalinauskas,— arba išleisti melagingą kreipimąsi, arba sulaukti bažnyčiai sunkaus persekiojimo. Jūs būk tai iš dviejų blogybių išrinkote mažiausiąją... Bet Jūs, žyniai, skaitantieji save nepaperkamais Kristaus atstovais,— sušunka K. Kalinauskas,— turite vadovautis tik tiesa ir niekuomet neišrinkti blogio, nors ir mažiausiojo! Tolimas jūsų širdims turi būti žemiškas bailumas“¹⁰⁰,— pridūrė K. Kalinauskas ir užbaigė savo straipsnį žodžiais, kad savo atsišaukimu kunigai įrodė, jog jie rūpinasi tik žemiškais dalykais, vardan jų ir spekuliuoja dievo vardu. Jis galutinai visus įtikino, jog negalima tikėti tuo, ką skelbia dvasininkija, nes jos žodžiuose slypi apgaulė ir veidmainiškumas¹⁰¹.

M. Valančiaus pasisakymus griežtai kritikavo ir kitas 1863 m. sukilimo vadovas — A. Mackevičius, kuris savo kalbose ir laiške sukilėliams parodė vyskupą M. Valančių esant siaubingą bailį ir veidmainį. „Mes,— pabrėžė A. Mackevičius,— niekuomet netikėjome jo žodžiais ir pažadais, kurie keitėsi priklausomai nuo aplinkybių“¹⁰². Minėti K. Kalinausko straipsnis ir A. Mackevičiaus laiškas dar kartą aiškiai rodo, kad katalikybė nieko bendro neturėjo su sukilimu, kad sukilimo vadovai buvo artimi ateizmui. Jie nėjo į sandėrį su savo sąžine ir katalikų dvasininkija, nes, jeigu būtų pasikliauta katalikų dvasininkija, sukilimas nebūtų įvykęs. Šią išvadą patvirtina ir A. Mackevičiaus pareiškimas tardymo komisijai: „Aš

⁹⁶ Сб. «Н. Г. Чернышевский 1828—1928 гг.», М., 1928, стр. 101.

⁹⁷ Žr. B. Dybowski, Pamięci Zygmunta Sierakowskiego, p. 15—17.

⁹⁸ „Niepodległość“, I.X.1863.

⁹⁹ Ten pat.

¹⁰⁰ Ten pat.

¹⁰¹ Žr. ten pat.

¹⁰² А. Ф. Смирнов, Революционные связи... стр. 331.

negalėjau pasinaudoti dvasininkais todėl, kad daugelyje iš jų mačiau arba fanatikus... arba asmenis, galvojančius tik apie save ir šliaužiojančius prie šlėktiškų dvarininkų stalų, arba visiškai abejingus bet kam“¹⁰³. Vadinasi, A. Mackevičius aiškiai pasakė, kad negali sukilti tas, kas fanatiškai religingas.

1863 m. sukilimo vadovai suprato, kad negalima laukti malonių iš dievo, kaip kad moko religija, o su ginklu rankose reikia iškovoti „tas malones“. Jie vadovavosi ne „krikščioniškuoju mokymu“, o materialistiniais teiginiais: viskas, kas egzistuoja, vystosi, keičiasi ir vystosi progreso link; žmogus, o ne dievas yra žemės šeimininkas.

Lenkijos ir Lietuvos katalikų bažnyčios veikla sukilimo metu daugeliui atvėrė akis. Po sukilimo žymiai sustiprėjo ateistinė mintis. Ir pirmose Lietuvos ateistų gretose žengė buvęs kunigas, sukilėlis V. Dembskis. Jis ne tik pats atsikratė religiniais prietarais, bet ir tapo kovingu ateistu.

Religijos šalininkai galėtų prieštarauti, sakydami, kad M. Akelaitis buvo uolus katalikas. Bet jiems galima atsakyti, kad jis buvo vidinių prieštaravimų draskomas ir niekad nebuvo nuoseklus revoliucionierius; kad į sukilėlių eiles jis atėjo ne vyskupo M. Valančiaus, o „blogo kunigo“¹⁰⁴ Mackevičiaus įtakoje. Po sukilimo ir M. Akelaitis jau nebebuvo toks dievobaimingas, kaip anksčiau.

Susumavus viską, kas pasakyta, tenka daryti išvadą, kad 1863 m. sukilimo veikėjų ideologija nebuvo vienalytė, nes jame dalyvavo įvairūs priešingų interesų sluoksniai. Pačius sukilimo veikėjus galima skirstyti į dvi grupes: revoliucinius demokratų (K. Kalinauskas, Z. Sierakauskas, A. Mackevičius), atstovavusius revoliucingiausioms valstiečių masėms, bei begimstančios kaimo buožijos atstovus (M. Akelaitis ir kt.) iš vienos pusės, ir feodalinius sulenkėjusius dvarininkus (Geištoras ir kt.), iš kitos pusės. Tarp šių pagrindinių grupuočių visais klausimais vyko nuolatinė kova: jeigu pirmieji buvo už revoliucinius šalies pertvarkymus, tai antrieji kovojo už savo dvarų išlaikymą, norėdami su užsienio kapitalo pagalba išsivaduoti iš carizmo. Bet, kai kova įgavo revoliucinį pobūdį, pastarieji bevelijo verčiau susitaikyti su carizmu, negu eiti išvien su savo liaudimi.

Revoliuciniai demokratai savo filosofinėmis pažiūromis nebuvo nuoseklūs materialistai, jie daugeliu klausimų svyravo tarp idealizmo ir materializmo. Iš idealizmo jie imdavo vien tai, kas, jų nuomone, galėtų pakelti revoliucines masių nuotaikas. Dėl to jie ir svyravo tarp ateizmo ir teizmo. Savo sociologinėmis pažiūromis jie buvo artimi Cernyševskio ir Gerceno „valstietiškamam socializmui“.

1863 m. sukilimo išvakarėse ir jo metu Lietuvoje pradėjo formotis materialistinės ir socialistinės pasaulėžiūros užuomazgos. Tai buvo didelis teigiamas žingsnis pirmyn, vystant visuomeninę ir filosofinę mintį Lietuvoje. Nors sukilimo veikėjų pasaulėžiūra dar daugeliu aspektų buvo artima švietėjiškai ideologijai, pasisavinusiai geriausias švietėjų tradicijas, tačiau jie jau išėjo už švietėjiškų ribų. Lietuvos revoliuciniai demokratai ne tik ragino šviestis, bet ir su ginklu rankose kovoti.

Sukilimo veikėjų pasaulėžiūros nevienalytiškumas dar kartą patvirtina marksistinį-lenininį teiginį, kad kiekviena ideologija yra klasinė. Sukilimo veikėjų ideologija sudarė realias galimybes visuomeninei bei filosofinei minčiai Lietuvoje toliau vystytis ir diferencijuotis. Toje ideologijoje sėmė savo idėjas ir liberalioji buržuazija, ir darbininkų judėjimas.

¹⁰³ «Вестник Западной России», т. IV, кн. XII, стр. 263.

¹⁰⁴ Žr. A. Alekna, Motiejus Valančius, p. 160.

**К ВОПРОСУ О МИРОВОЗЗРЕНИИ
ДЕЯТЕЛЕЙ ВОССТАНИЯ 1863—1864 гг. В ЛИТВЕ**

Б. ГЕНЗЕЛИС

Резюме

Накануне крепостной реформы в Литве, как и во всей царской России, создавалась революционная ситуация, а вместе с ней возникла и революционная идеология, которая в основном развивалась под влиянием русских революционных демократов. На развитие философской и общественно-политической мысли в Литве имели также влияние учения Руссо, Вольтера, Мишле, Монтескье и Гегеля. Все это и было гносеологическими источниками развития мировоззрения деятелей восстания 1863—1864 гг.

В восстании принимали участие различные классы. Каждый класс вносил в него и свою идеологию. Происходило расслоение и среди крестьянства: имелись уже зачатки кулачества. Выразителями интересов революционного крестьянства в Литве были С. Сераковский, К. Калиновский, А. Мацкявичюс, В. Дембскис и другие, а выразители интересов зарождающегося кулачества — М. Акелайтис. Если С. Сераковский, А. Мацкявичюс, К. Калиновский и В. Дембскис в основном стояли на материалистических позициях, хотя по ряду вопросов и колебались между материализмом и идеализмом, между атеизмом и теизмом, то М. Акелайтис стоял на позициях объективного идеализма. В философских взглядах С. Сераковского и В. Дембского сильны элементы диалектики. Они разрабатывают ряд проблем материалистической эстетики.

Некоторые деятели восстания 1863—1864 гг. впоследствии сблизились с рабочим движением. Здесь выдающееся место занимает В. Дембскис. Он устанавливает контакт с рабочим движением, выступает за ликвидацию частной собственности, и его взгляды по ряду вопросов близки к социалистическому мировоззрению. В. Дембскис стал убежденным материалистом и атеистом.

Мировоззрение деятелей восстания 1863—1864 гг. оказало значительное влияние на дальнейшее развитие философской и общественно-политической мысли Литвы.